Nazarova Dilrabo Ne'matjon qizi
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: 1996dilrabonematjonovna@gmail.com

NIKOHNING TIL TIZIMIDAGI LOGIK-SEMANTIK VA KOGNALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15637186

Annotatsiya. Mazkur maqolada nikoh konseptining logik-semantik va kognalingvistik jihatdan shakllanish hamda rivojlanish jarayonlari tahlil qilingan. Tadqiqotda nikoh bilan bog'liq til birliklarining semantik strukturalari, mantiqiy munosabatlari va inson ongidagi kognitiv mexanizmlari batafsil yoritilgan. Shuningdek, nikoh konsepti bilan bog'liq metaforik va ramziy ifodalar orqali xalqning mentaliteti, madaniyati hamda qadriyatlari o'rtasidagi uzviy aloqalar ochib berilgan. Olingan natijalar nikoh tushunchasining lingvistik tahlili orqali milliy madaniyat va ijtimoiy tafakkurni chuqurroq anglash imkonini yaratishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: nikoh, logik-semantik, kognalingvistika, konsept, mentalitet, metafora, madaniyat, qadriyatlar.

Kirish

Til birliklarining mazmun mohiyatini, ularning shakllanishi va rivojlanishini tushunishda logik-semantik va kognalingvistik yondashuvlar bugungi kunda muhim ilmiy tadqiqot usullaridan biri sifatida qaralmoqda. Tilshunoslikning ushbu zamonaviy yo'nalishlari nafaqat so'z va tushunchalarning semantik mazmunini tahlil qilish, balki ularning inson tafakkuridagi shakllanish mexanizmlarini o'rganishni ham nazarda tutadi. Ayniqsa, jamiyatning asosiy institutlaridan biri hisoblangan nikoh konseptining logik-semantik jihatdan rivojlanishi hamda uning kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan shakllanishi muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Nikoh tushunchasi insoniyat tarixida doimo markaziy o'rin tutib kelgan, ijtimoiy, madaniy va huquqiy jihatdan chuqur semantik yuklamaga ega bo'lgan kompleks konsept hisoblanadi. Shu sababli, nikoh bilan bog'liq til birliklarining logik-semantik xususiyatlarini o'rganish hamda ularning kognitiv taraqqiyotini tadqiq qilish orqali xalq mentaliteti va madaniyati haqida muhim xulosalar qilish mumkin.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – nikoh konseptining shakllanish va rivojlanish jarayonini logik-semantik hamda kognalingvistik jihatlardan tadqiq qilishdir. Tadqiqot davomida nikoh bilan bog'liq til birliklarining ma'no rivojlanishi, ularning inson tafakkuridagi konseptual shakllanish mexanizmlari va bularning til tizimida aks etish xususiyatlari tahlil qilinadi. Bu esa nikoh konseptining ilmiy-nazariy asoslarini chuqurlashtirish va uni yangi jihatlardan ochib berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Nikoh konseptining logik-semantik va kognalingvistik jihatdan tadqiq etilishi zamonaviy tilshunoslikning ilg'or yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan bo'lib, ushbu mavzuda ko'plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan salmoqli ishlar amalga oshirilgan.

Semantikaning mantiqiy aspektlarini tadqiq qilish tarixan F. de Sossyur, Ch. S. Pirs, G. Frege, B. Rassel kabi tilshunos va faylasuflar tomonidan rivojlantirilgan. Ayniqsa, Frege va Rassel tomonidan belgi va tushuncha munosabatlarining mantiqiy jihatlari, so'zlarning referensial ma'nolari va mazmuniy strukturalari tahlil etilgan bo'lib, ushbu nazariyalar bugungi kunda ham lingvistik konseptlarni logik-semantik tahlil qilishda muhim nazariy manba hisoblanadi.

Nikoh konsepti kabi murakkab semantik strukturalarning shakllanishi va rivojlanishini o'rganishda, ayniqsa, kognitiv tilshunoslik vakillari bo'lgan E. Rosch, J. Lakoff va M. Johnson hamda Ye.S. Kubryakova tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Lakoff va Johnson metaforik modellar orqali konseptlarning inson tafakkurida qanday

shakllanishini tahlil qilgan bo‘lsa, Kubryakova til birliklarining kognitiv strukturalarda namoyon bo‘lish mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Rus tilshunoslari orasida logik-semantik yondashuvlarni konseptual jihatdan rivojlantirgan olimlar sifatida N.D.Arutyunova, Yu.D.Apresyan, I.A.Sternin va Z.D.Popovani alohida ta’kidlash mumkin. Apresyan tomonidan konseptlarning semantik tahlilida komponentli tahlil usulining samaradorligi isbotlangan bo‘lsa, Sternin va Popova konseptlarni lingvokognitiv tizim sifatida tavsiflagan holda ularning xalq madaniyatidagi roli va semantik aloqalarini chuqur o‘rgangan.

O‘zbek tilshunosligida ham nikoh konseptining lingvistik jihatlarini tadqiq etishda muhim ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, N. Mahmudov va Sh. Safarov (2008) tomonidan milliy madaniyat va mentalitet doirasida nikoh bilan bog‘liq til birliklarining semantik va kognitiv jihatlari batafsil yoritilgan. Ularning tadqiqotlarida nikoh konsepti milliy tafakkur va madaniyatning ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi.

Nikoh konseptining kognitiv tahlilida pragmalingvistik aspektlarga ham katta e’tibor qaratilgan. Bu borada pragmalingvistika asoschilari bo‘lgan J.L.Ostin va J.Syorl tomonidan nutq aktlari nazariyasi rivojlantirilgan bo‘lib, ularning ishlari nikohga oid nutq aktlarining pragmatik jihatdan tahlil qilinishiga asos bo‘ladi. Bu yo‘nalish O‘zbekistonda O.I.Bo‘riyev, N.Rahimova kabi tilshunoslar tomonidan davom ettirilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, mavjud adabiyotlar tahlili nikoh konseptining logik-semantik va kognalingvistik jihatdan tadqiq etilishi inson tafakkuri, madaniyati va tilining o‘zaro aloqalarini chuqurroq tushunish imkonini berishini ko‘rsatadi. Shu bois mazkur maqolada aynan mana shu jihatlar orqali nikoh konseptining mazmun mohiyatini yanada kengroq ochib berishga harakat qilinadi.

Natijalar va ularning tahlili

Nikoh konsepti insoniyat tarixida ijtimoiy institut sifatida shakllangan murakkab va ko‘p qirrali tushuncha hisoblanadi. U nafaqat madaniy yoki ijtimoiy hodisa, balki semantik jihatdan boy va kognitiv strukturalarda chuqur ildiz otgan lingvistik birlik sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu bois nikoh tushunchasining logik-semantik va kognalingvistik jihatdan rivojlanish jarayonini tahlil qilish muhim ilmiy masala sanaladi.

Nikoh konseptining logik-semantik jihatdan rivojlanishi avvalo uning til tizimidagi semantik strukturasining shakllanish va transformatsiya jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bu tushunchaning ilk ma’nosi turli xalqlar tilida va madaniyatlarida oilaviy ittifoq, kelishuv yoki ijtimoiy munosabat sifatida ifodalangan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan mazkur tushuncha atrofida turli xil semantik qatlamlar shakllangan. Xususan, “nikoh” so‘zining semantik maydoni “unashtirish”, “sovchilik”, “fotiha”, “kelin-kuyov”, “qalin” kabi lingvistik birliklar hisobiga kengaygan. Shu orqali nikoh bilan bog‘liq tushunchalar majmuasining semantik tuzilmasi murakkablashgan va til tizimida yaxlit konseptual birlikka aylangan.

Nikoh konseptining semantik rivojlanishida xalq mentalitetining o‘ziga xosligi ham sezilarli darajada aks etadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “fotiha”, “kelin salom” yoki “chimildiq” kabi so‘zlar faqatgina nikoh jarayonini ifodalash bilan cheklanmasdan, balki milliy madaniyat, urf-odatlar va qadriyatlarni ham aks ettiradi. Bu so‘zlarning semantik yuklamasi nafaqat konkret marosimni ifodalashda, balki ramziy ma’nolar orqali qadriyatlar tizimini ham o‘zida mujassamlashtiradi.

Kognalingvistik jihatdan esa, nikoh konsepti insonning ongida va tafakkurida shakllangan konseptual tizimning muhim komponentidir. Ushbu konseptning kognitiv shakllanishi inson ongida turli metaforik va simvolik assotsiatsiyalar bilan bog‘liq ravishda yuz beradi. Masalan, nikohning o‘zbek tilidagi metaforik konseptualizatsiyasida “hayot yo‘li”, “bir yostiqqa bosh qo‘yish”, “bir dasturxon atrofida jam bo‘lish”, “ikki daryo qo‘shilishi” kabi obrazli ifodalar keng qo‘llaniladi. Bu metaforalar

orqali nikoh nafaqat ijtimoiy voqelik, balki chuqur ma'naviy va falsafiy tushuncha sifatida ham ongda aks etadi.

Kognalingvistik nuqtayi nazardan nikoh tushunchasi bilan bog'liq lingvistik birliklarning inson tafakkurida paydo bo'lishi va rivojlanishi, avvalo, madaniyat, mentalitet va ijtimoiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq ekanligi kuzatiladi. Xususan, oilaviy hayotning barqarorligi, farzand tarbiyasi, o'zaro hurmat va e'tibor kabi tushunchalar ham nikoh konsepti bilan bog'liq lingvistik birliklarda kognitiv tizim sifatida shakllangan. Bu birliklar inson ongi va madaniyatining bir-biri bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Logik semantik jihatdan olib qaraganda, nikoh bilan bog'liq tushunchalar orasida semantik maydon shakllanib, uning ichida aniq chegaralangan mantiqiy munosabatlar mavjud. Aynan mana shu munosabatlar va ular orasidagi semantik aloqalar lingvistik birliklarning mantiqiy-semantik taraqqiyotini ta'minlaydi. Masalan, "unashtirish" va "qalin" so'zlari o'rtasidagi semantik-mantiqiy aloqa nikoh jarayonining mantiqiy bosqichlarini ko'rsatib beradi.

Nikoh konseptining logik semantik va kognalingvistik jihatdan rivojlanishi uning murakkab ma'no strukturalari, mantiqiy munosabatlari va inson tafakkuridagi kognitiv mexanizmlar orqali amalga oshadi. Ushbu konseptning lingvistik jihatdan tahlili orqali xalqning mentaliteti, madaniyati hamda ijtimoiy qadriyatlarini chuqurroq tushunish va anglash imkoniyati yuzaga keladi.

Xulosa

Nikoh konseptining logik semantik va kognalingvistik taraqqiyoti tahlili shuni ko'rsatdiki, ushbu konsept inson tafakkurida va til tizimida murakkab va ko'p qatlamli struktura sifatida shakllangan. Nikoh bilan bog'liq til birliklarining semantik jihatdan rivojlanishi, avvalo, milliy madaniyat, mentalitet va ijtimoiy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, ular xalqning dunyoqarashini ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu konseptning semantik tuzilmasi aniq mantiqiy-semantik munosabatlar orqali shakllanib, inson ongi va ijtimoiy-madaniy tajribalar bilan boyitiladi.

Kognalingvistik nuqtayi nazardan nikoh konsepti inson ongida metaforik va simvolik assotsiatsiyalar orqali chuqur ma'naviy-falsafiy mazmunlarga ega bo'ladi. Ushbu jarayonda til birliklarining shakllanishi va qo'llanishida milliy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari va qadriyatlar tizimi aks etadi. Shunday qilib, nikoh konseptining logik semantik va kognalingvistik jihatdan tadqiq etilishi nafaqat til tizimini chuqurroq anglashga yordam beradi, balki xalqning mentaliteti va madaniy tafakkurini ilmiy-nazariy jihatdan ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.

3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ, Восток-Запад, 2007. – 314 с.

4. Маҳмудов Н. Тилнинг мукаммал тадқиқи йўлларида. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – 216 б.

5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 296 б.

6. Сёрль Дж.Р. Косвенные речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва: Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 195–222.

7. Бўриев О.И. Ўзбек тилида нутқий актлар прагматикаси. – Тошкент: Tafakkur qanoti, 2018. – 184 б.

8. Рахимова Н. Ҳозирги ўзбек тилида никоҳ-оила муносабатларини ифодаловчи лексиканинг лингвопрагматик таҳлили: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 2015. – 152 б.